

Tapintható némettség?

John C. Swanson: Tangible Belonging: Negotiating Germanness in Twentieth-Century Hungary. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2017. 456 oldal

John C. Swanson amerikai történész neve nem ismeretlen a köztes-európai nemzeti és etnikai kérdésekkel, az itt élő németiséggel, valamint a holokauszttal foglalkozó szakemberek között, hiszen az utóbbi két évtizedben fontos írásokkal örvendeztette meg a szakmát. A hatalmas földrajzi távolság ellenére fáradságot nem ismerve, nagy alázattal mélyedt el éppen azokban a témákban, amelyek e térség fejlődésére és mai komplexitására is nagy hatással voltak.

Így legújabb, a magyarországi németeket középpontba állító könyve is azzal a reménnyel kecsegtet, hogy kiérlelt, alapos, tudományos művel gazdagodik a történetírás. Felmerül a kérdés, hogy egy amerikai történész a messzi távoból mi újat tud nekünk mondani egy olyan térségről, egy olyan népcsoportról, amely a magyarországi, köztes-európai és európai történetírás homlokterében állt és áll a mai napig. Kétség sem férhet hozzá, hogy Swanson nem azok közé a tengeren túli történészek közé tartozik, akik szűkös szakirodalmi jártasságuk következtében csak felületes, elnagyolt rálátással rendelkeznek a térségre és az itt élőkre. Éppen ellenkezőleg: a megfelelő nyelvi kompetenciák birtokában (köztük kiváló magyar nyelvtudással) szerzőnk kimagasló szakirodalmi tájékozottsággal bír, s a magyar nyelvű szakirodalomnak is olyan alapos ismerője, ami már-már párját ritkító. Másrészt kifejezetten hasznos és előnyös, és Magyarországon a köztes-európai térségben talán a leginkább kívánatos, hogy a történészek és a történelem iránt érdeklődők kül-

földi szerzők Magyarországot, a Magyarországon élő népek történetét érintő munkái révén a megszokottól eltérő tudománykultúrával és tudományos megközelítéssel ismerkedhetnek meg, amire sok esetben nem sok fogékonyság mutatkozik. Swanson azonban nemcsak az eltérő tudománykultúra, hanem a hatalmas földrajzi távolság folytán is a kívülálló semleges perspektívájával tekint a térségre s benne Magyarországra. Harmadrészt az sem elhanyagolható körülmény, hogy tevékenységével sokkal szélesebb körben járul hozzá a Magyarországot érintő történeti folyamatok bemutatásához, mint arra jelen pillanatban a magyarországi történettudomány képes.

A „Tapintható hovatarozás. Németnek lenni a 20. századi Magyarországon” című, 2017-ben a neves University of Pittsburgh Press gondozásában megjelent monográfia már a címében is jelzi, hogy nem politikatörténeti megközelítésről van szó, fókuszra sokkal inkább „kisebbségimmanens” látásmód, amennyiben arra keresi a választ, hogy mit jelentett németnek lenni a modernkori Magyarországon, milyen kialakulási folyamatok révén élték meg németiségüket, kisebbségi hovatarozásukat maguk az érintettek, nem pedig arra, hogy más szereplők (Magyarország, Németország, a magyarországi német mozgalom stb.) kiket „képzelték” németeknek. Miközben persze a németnek lenni érzését és öndefinícióját az ezekkel a szereplőkkel való interakció is befolyásolta, Swanson perspektívája elsősorban az alulról felfelé, illetve belülről kifelé, nem pedig a felülről lefelé és kívülről befelé nézőpontja. A lokális és perszonális szintekre kíváncsi. Az érdekli, hogy maguk az egyének mit értettek németen, miként érzékelték annak változó összetevőit. Ezzel gyakorlatilag olyan modell felállítására vállalkozik, amely reményei szerint a teljes térség

hasonló jelenségeinek leírására alkalmas lehet. Ez annál is inkább indokolt megközelítés, mert bár az egyes tényezők és aktorok variábilisek ebben a modellben, de maga az alapelv, hogy ezek mentén kell mindenkinek maga számára „letárgyalni”, hogy mit jelent ennek vagy annak lenni, nem különbözik. Ez az innovatív kérdésfelvetés azért is fontos és előremutató, mert ráirányítja a figyelmet arra, hogy milyen nehéz is definiálnunk azt, hogy kik is azok a magyarországi németek, hogy mennyire inkább a külső, objektív, mások általi besorolást alkalmazzuk a mai napig is a tudományos és társadalmi diszkurzusban, s tekintjük az etnikai vagy egyéb más csoportokat egymástól jól elkülöníthető, világosan körülhatárolt egységeknek. De arra is, hogy ezzel a megközelítéssel nem (vagy nemcsak) azokat a forrásokat kell szóra bírnia a történészeknek, melyek a fent említett szereplők révén nagy mennyiségben rendelkezésünkre állnak, ám elsősorban politikai konfliktustörténet megírását teszik lehetővé, hanem olyanokat is, amelyek a németeket saját világukban látatják. Így ez a monográfia néprajzi forrásokra ugyanúgy támaszkodik, mint a különféle ego-dokumentumok kínálta egyéni vagy kollektív tapasztalattörténetre. Ezzel Swanson magát abba az utóbbi időben egyre erőteljesebbé váló – s a magyarországi történetírás jelentős részének felfogásával szembenemő – új szemlélet képviselői sorába helyezi, mely szerint térségünk története nem csupán etnikai konfliktusok története, nem pusztán fehérén és feketén elhatárolható egyének és csoportok küzdelme, hanem éppen annyira az egymással megférő etnikai sokszínűségé, a köztük való átmeneteké, az ide-odatartozás bizonytalanságáé és változékonyságáé. Minthogy maga az ember is sokkal komplexebb lény, mintsem hogy az identitásának, kötődéseinek, érzületeinek fokozottan összetett jellegét az értelmezés szükségszerűen egyszerűsítő kalodájába kényszerítsük. Így Swanson távolságot tart a kettős vagy hibrididentitás modelljétől is, mondván, a hibriditás azt feltételezné,

hogy annak alkotóelemei világosan elkülöníthetők, esetükben mondjuk magyar vagy német összetevőkre.

A kötet elején a szerző igyekszik tisztázni az alapvető fogalmakat, főleg azt, hogy a magyarországi németeket elsősorban 'németül beszélő magyarok'-nak fogja hívni, de a származásra utaló 'sváb'-ot és a 'magyarországi német'-et is elfogadhatónak tartja, ugyanakkor problémásnak ítéli őket németként megnevezni, illetve azt csak akkor teszi, amikor azok magukat is annak tartották. Ezzel a szerző mindjárt darázs-fészekbe is nyúl. Noha üdvözlendő és szükséges ez az egyértelműsítés, mégis azonnal láthatóvá válik a kérdés összetettsége. Bár könyvében elsősorban a rurális németiséget helyezi középpontba, s ennek folytán a 'sváb' elnevezés akár elfogadható is lenne mint a 19. században használatba jött és az utóbbi időben revitalizálódó elnevezés, de a könyv nem rekeszt(het)i ki teljesen a városi németiséget sem, amely viszont sohasem nevezte magát svábnak. A 'németül beszélő magyar' alkalmazása – bár objektív kritériumhoz kötné a hovatartozást – az 1945 előtti időszakra még csak-csak működőképes lenne, de sokszor már ekkor sem, s végképp nem 1945 után. Ugyanis a nyelv identitást teremtő vagy inkább fenntartó szerepe sokat devalválódott, s tőle függetlenül is mondhatták emberek magukat németnek. A 'magyarországi német' elnevezés használata általánossá vált a 20. században (a *Deutschungar* után), mivel azonban ez legalább annyira külső hozzárendelés, a könyv fő célkitűzése miatt érthetően nem preferált megnevezés. Kérdéses egyáltalán, hogy lehet-e közös nevezőt találni ennyi felmerülő szempont mellett, s azt lehetséges-e szabatosan nyelvi formába önteni.

Hasonlóképpen definíciós szándékkal közelíti meg a szerző a vizsgált terület térbeli elhelyezését. Miközben e sorok szerzőjéhez hasonlóan próbálja saját olvasóközönségét összebarátkoztatni a 'Sváb Törökország' elnevezéssel, furcsán hat a Belső-Magyarország (*Inner Hungary*) használata

a történelmi Magyarországnak arra a területére, amely 1920 után már a teljes országterületet jelenti. Ezzel a szerző talán csak az olvasóközönség számára próbálta egyszerűbbé tenni a befogadást, amennyiben nem kell külön foglalkoznia a német településterületekkel.

E kérdések tisztázását követően bontakozik ki a kötet narratívája, amely jól elkülönített fejezetekre tagolódik, melyeknek címében is jelzi a szerző az adott korszak legjelentősebb identitáskonstituáló aspektusát. Mielőtt ezekre részletesebben kitérnénk, ki kell emelnünk, hogy az imént a narrativitásra tett utalás nem holmi divatos szófordulat. Swanson ugyanis nem statikus leírással tárja eléink gondolatait, mondanóját dinamikus sztoriba, illetve sztorikba ágyazza, mert úgy véli, hogy olyan történetet nyújt, ami befogadható. Talán segítségére van filmes vénája is, hiszen a könyvben felvetett kérdésekre egy Máriakéméndről, az onnan elszármazott németekről készült filmben (*About a Village/Egy faluról*) is hasonlóképpen kereste a választ. A köztes-európai és magyar tudományos szövegekhez szokott olvasónak ez furcsán hat, de gyorsan meg lehet barátkozni vele, még ha egyes elemek (orosz gyártmányú Lada, szürkefekete pulóver, nem kaptam meg a sörömet) talán már túlzásnak hatnak. Mindazonáltal Swanson ezen a módon egy tudományos szöveget képes igazi történetté formálni. Ezt a jól érzékelhető narrativitást csak az első fejezetben sérti annak tételes számbavétele, hogy miként is épülnek fel az egyes fejezetek (főképp, mert ezt a kérdést már a bevezetőben is érintette a szerző), illetve néhány helyen az eddigi történetírás eredményeinek leltárszerű számbavétele.

A kérdései megválaszolására Swanson az 1867 és 1993 közötti időszak (a kiegyezéstől és a rendszerváltás utáni kisebbségi törvény megszületéséig) górcső alá vételével tesz kísérletet, melyet több alkorszakra bont aszerint, hogy milyen eltérő kontextusokban, mely tényezők előtérbe kerülésével alakították ki maguk számára az érintettek,

hogy miért is németek ők, és abban az adott időszakban mik voltak németiségük legjellegzetesebb vonásai, miben is tapintották meg a hovatartozásuk sarokköveit. Így Swanson a „régii” lokális kötődésű világból kiindulva mutatja be azt a folyamatot, amikor németjei a lokalitásból kilépve elkezdték azt képzelni magukról, hogy németek, melynek következtében az első világháború utáni idősakra mind a lokális, fizikailag is érzékelhető kötődések, mind pedig egy nagyobb német közösséghez való tartozás igénye/kényszere/lehetősége, illetve ezek folyamatosan változó mixtúrája határozta meg a németek számára saját németiségüket, amely egyénenként is változott. Ezzel a megközelítéssel Swanson pedig éppen azt nyomatékosítja, hogy az úgymond premodern, tapintható, lokális meghatározottság nem tűnt el a modern (esetünkben 1918 utáni) világban sem, csupán meggyengült.

Minden fejezet azonos szerkezettel próbálja megvilágítani a vizsgált korszakot: néprajzi résszel kezdődik, majd az adott korszakra jellemző fő téma kerül a középpontba: 1918 előtt a vidéki világ, 1918 után a kulturális kontaktusok, az 1920-as években a kisebbségteremtés, a harmincas években a „kivételesség” identitásának megkonstruálása, majd a háborúban a „népiség” diadala, amit a kisebbséghez való visszatérés korszaka követ. Az egyes korszakokon belül ezek az egyes szereplők eltérő súllyal és erővel érvényesítették nézőpontjukat a németnek lenni kérdés „letárgyalásában”. Míg eleinte megkerülhetetlen volt a magyar állam, s Németország inkább a háttérből kapcsolódott be ebbe a folyamatba, addig ez a harmincas évekre megváltozott, hogy a negyvenes évekre megforduljanak az erőviszonyok. Hasonlóképpen foglalt el eltérő szerepet a magyarországi német mozgalom, illetve maguk a német lokális közösségek. A magyar állam és azután Németország felülkerekedése persze egyúttal azt is jelentette, hogy általuk aszimmetrikus reláció alakult ki, ami a németek kívülről meghatározott csoportba sorolásának elfogadását helyezte

előtérbe saját német identitásuk alakításában. S persze ott van egy sor más szereplő: a különféle egyházak, a közigazgatás képviselői, a német védszervezetek, a falusi tisztségviselők stb., akik mind törekedtek arra, hogy befolyást gyakoroljanak a német identitás konstruálására, s maguk az érintettek sem vonhatták ki magukat ez alól.

Az első fejezetben a hangsúly a vidéki világ, annak a miliónek a bemutatásán van, amely a maga tradicionalizmusával járult hozzá a lokális német identitás megteremtéséhez. A fejezet tagolása és az egyes alfejezetek terjedelme viszont még sem tükrözi e világ meghatározó voltát. Annál is inkább, mert a szerző az ezt megvilágító etnográfiai részeket valamilyen megfontolásból szétosztja az egyes fejezetek között. Így az 1918 előtti időszakban csupán a faluszerkezetet (miközben helyenként túl részletes az egyes részek, például a sváb ház bemutatása) és a falusi tisztségviselőket tárgyalja, a mindennapok világát, az ünnepeket, az év körforgását a második fejezetben mutatja be. A harmadik fejezetben terjedelmében is eltúlzott helyet szentel a magyarországi németiség babonás habitusának és a népi gyógyítók tevékenységének. Különösen azért kifogásolható ez, mert így az a kép keletkezik, mintha ez a németiség megélésének is egy összetevője lett volna, hangsúlyosabb alkotóeleme, mint például más népeknél. Swanson a harmincas éveknél tárgyalja hosszasan a népviselet jellegzetességeit és a németiség nyelvi viszonyait. Az előbbi kapcsán érvelése az, hogy a viselet is egyfajta markere volt az össznémetiséghez való tartozásnak, amit lehet, hogy bizonyos birodalmi szervezetek így láttattak, de a valóságban erre aligha tekinthettek így a birodalmi és a magyarországi németek. Vagyis, amikor a német szervezetek „erőltették” a régi viselet használatát, akkor ebben éppen a tapintható örökség revitalizálására törekedtek. A negyvenes éveket bemutató fejezet szól a párválasztásról, a szexualitásról, melyek esetében bizonyosan voltak a traditionalitás bomlása irányába mutató jelek,

illetve a szorgalomról és a takarékoságról. Lehet, hogy a kötet narratív struktúrája ezt a tagolást kívánta meg, de ebben a szerkezetben éppen a változások sikkadnak el, annak az elemzése, hogy a mindennapok világában mi az, ami maradandó, mi az, ami elkezd kikopni, s persze az, hogy a tapintható mennyire szorul vissza a közvetítéssel szemben.

Így már az első fejezetben is inkább azok az aktorok kerekednek felül, amelyek a kívülről jövő identitásteremtést szorgalmazták: az egyházak, a magyarizáló-nacionalizáló állam, a Parasztszövetség, illetve a német és osztrák védszervezetek. Problematikus viszont ezt a világot 'feudális'-nak beállítani, a szerző ezt csak elavult elnevezésként adaptálja, de valójában azt tartja fontosnak, hogy az a világ, amibe belecöppennek az ide érkező svábok, már a tulajdonviszonyok révén is konzerválta a fennálló rendet, s a koncentrálódó tulajdon, majd az állami telepítések privatizálása miatt Magyarország vizsgált területein nem alakultak ki a polgárosodás tartós terei. Miközben Swanson ráirányítja figyelmünket egyes tendenciákra, helyenként hajlamos az általánosításokra, mint például, hogy a falusi bírók a századfordulón a nemzetiségi törvény figyelmen kívül hagyásával már csak magyarul beszéltek, vagy, hogy az egyházak a századfordulóig nem jegyezték el magukat a magyar állammal a magyarosítás érdekében. Ennek kapcsán elegendő Király József pécsi püspök magyarosító gyakorlatára utalnunk már a 19. század elején. Mivel Swanson vizsgálódását 1918 előtt is a trianoni országterületre fókuszálja, a német szervezetek között értelemszerűen a Parasztszövetséget helyezi előtérbe. Az egyik első szervezetnek nevezi, de mivel nem állítja kontextusba alapítását, a Szász Néparttól is csak említés szintjén szól, így elsikkad, hogy a dualizmus időszakában ez volt az utolsó ilyen kezdeményezés, melyet a szerző is sikeresnek minősít, de arra nem reflektál, hogy a siker éppen a gazdasági meghatározottságban rejlett, miközben az ezen túlme-

nő bánáti Magyarországi Német Néppárt éppen a gazdaság területén való túllépés miatt nem tudott gyökeret verni. Kissé szerencsétlen a magyarizáló törekvéseket a cseregyerek intézményével – ráadásul oly hosszasan – felvezetni, miközben a szerző tévesen állítja, hogy az erről való ismereteink korlátozottak (hatalmas néprajzi irodalma van már a témának, így ma már minden tájegységen van tudásunk e jelenségről a különböző népek relációjában), mivel a két jelenség teljesen eltérő módon eredményezte a magyarországi németek kiterjedt magyar nyelvtudását. Kissé elnagyolt az iskolai helyzet körvonalazása, hiszen éppen a német iskolák száma csökkent az egyik legnagyobb mértékben 1914-ig, s bár egyet lehet érteni azzal, hogy a magyar állam nem volt egyedi a központosításban és standardizálásban, s éppen ezért nem lehet egyértelműen elítélni, ez mégiscsak olyan megkerülhetetlen jelenség volt, ami a németek életvilágára hatással volt, további szereplők bekapcsolódását eredményezte éppúgy, mint a hazai német mozgalom elindulása, illetve a német-osztrák patronáló kísérletek. Hiszen éppen maga mondja, hogy a nyelv ügye többé nem volt magánügy, és ennek révén a magyar állam megjelent a lokális közegekben. Ennek ellenére a vidéki lakosság javarésze nem ébredt tudatára a nemzethez vagy etnikai csoporthoz való tartozásnak, sokkal inkább éltek tradicionális mindennapjaikat, ez volt a tapintható (német) hovatarozásuk.

Az első világháborúból Swanson is azt a mitikussá vált toposzt emeli ki, hogy a háború teremtette meg a német csoporthoz való tartozás alapját. Mivel ezt nem vizsgálja közelebbről, maga is hozzájárul e toposz továbbörökítéséhez, miközben a mai napig sem tudjuk, hogy ténylegesen miként is hatott ez az időszak. Inkább az valószínűsíthető, hogy a háború meghozta annak élményét, hogy itt is, ott is németek laktak, de ez ekkor még nem jelentette azt, hogy egy közösségnek tekintették volna magukat a Magyarországon határain túl élő németekkel. En-

nél sokkal fontosabb Swanssonnak azon meglátása, hogy a vallásról, társadalomról, a tradicionális formákról alkotott kép kezdett megváltozni ebben az időben, ami lehetővé tette, hogy a háború után másfajta német identitás alakuljon ki.

Az 1918 utáni éveket vizsgálva a kötet nagyító alá veszi a falusi „szentháromság” (tanító, pap, jegyző) szerepét a németiség életében, annak összefonódásait a magyarosító állammal. Ezzel kétségtelenül megkerülhetetlen szereplők lépnek színre, de kérdés, hogy ez valóban csak ebben az időszakban volt-e így. Vélelmezhetően nem, de szerepük a két világháború között bizonyosan nőhetett a magát új keretek között találó magyar nemzetállamban. Mindazonáltal ez olyan kérdés, amelyet a kutatásnak még tisztázni kell. Mivel e fejezet központi témája a kulturális érintkezés, a szerző itt kerít sort azoknak a jelenségeknek a bemutatására, amelyek e kapcsolódásoknak teret engedtek, így a piacra járás vagy vallási rendezvények. Kétségtelen, hogy ez nagyon fontos vizsgálati szempont, de ez a jelenség nemcsak a húszas évek Magyarországon volt megkerülhetetlen, hanem előtte is. Miközben sejthető, hogy a modernizálódás valamelyest emelte a mobilitást, s a kapcsolatok gyarapodásához vezetett, addig a vallási rendezvények látogatottsága akár csökkenhetett is (talán generációs alapon), de mivel az alap kutatások itt is hiányoznak, ezt csak vélelmezhetjük. Mindenesre a szerző úgy véli, hogy ebben az időszakban ezek a kapcsolatok gyarapodtak, azok során a különböző helyen élő németek elkezdtek egymást megtapasztalni, ami németiségük megélésének új vetületét adta, s mellesleg a csoportképzés szempontjából is fontosnak bizonyult. A fejezet végén a *Sonntagsblatt* mint új identitáskonstituáló elemmel és a kisebbségi politika kezdeteivel Swanson már átvezet bennünket a húszas évek kisebbségteremtő-csoportképző terepére. Abba az ellentmondásos viszonyrendszerbe, melyben nem is igen volt szükség kisebbségpolitikára, de a kormány mindazt, amit

lehetővé tett – figyelembe véve az ország lelki állapotát és a szélsőségesebb társadalmi és politikai nézeteket –, a németek érdekében lévőnek tartotta, miközben a németek ekkor még nem követeltek tudatosan jogokat maguknak, hanem pusztán szerettek olvasni a *Sonntagsblattot*, továbbra is szerettek volna németül tanulni (de egyúttal magyarul is tudni), s mivel itt Bleyer mozgalma tett ajánlatot arra, hogy ezek németiségük részét képezhetnék, s nem – vagy csak részben – lokális fogódzók voltak, a közigazgatás abban kívülről behurcolt méltóságot látott.

Miközben Swanson körbejárja a kérdést, hogy a kisebbségteremtés nyelvi-kulturális, Bleyer által vázolt vonala és a Gündisch-féle gazdaságközpontú, Németországra támaszkodó irányból Bleyer kompromisszumkész csoportképzése kerekedik felül, egy olyan új elemet is beemel ebbe a folyamatba, amit eddig a kutatók nem vettek figyelembe: a modernizációt. Swanson tézise ugyanis az, hogy a modernizálódó gazdaság már kevesebb földeken eltöltött időt követelt meg, így az emberek többet foglalatostkodtak a háztájival, de a felszabaduló időt egyúttal olvasásra, utazásra, kapcsolattartásra fordították. A telefon, az elektromos áram, a biciklik, a gépek fokozatos terjedése elkezdte átforgatni a vidéki világot. Ebben az időszakban került újra középpontba az iskolai tanítás nyelvének kérdése is, részben mint bleyeri törekvés, részben mint alulról jövő kezdeményezés. Bizonyosan komplex problémáról van szó – nem véletlenül született már annyi írás erről a kérdéssről –, amelyben nem könnyű eligazodni, mert egymásnak ellentmondó vélekedések léteztek már akkor is és ma is, amelyekben olyan végletek kristályosodnak ki, hogy nem volt probléma az iskoláztatással, senkinek nem volt panasa, másrészt, hogy a németek nagyon elégedetlenek voltak az anyanyelvi oktatás hiányával. S akkor még nem beszéltünk az egyházi iskolákról, a püspökök hozzáállásáról, arról, hogy milyen német nyelven folyt az oktatás stb. Mindezek az mutatják, hogy

lokálisan is nagyon eltérő lehetett, hogy az anyanyelvi oktatás a németnek lenni érzésének elengedhetetlen része volt-e vagy sem. A Népművelődési Egyesület nehézségeinek feltárását követően Swanson körbejárja, hogy a magyar hatóságok interpretációjával szemben valóban mutatkozott fogékonyság és szimpátia az egyesület iránt, mely fokozatosan képes volt alakítani a hovatartozás jellegét. Azt viszont tévesen látatja, hogy Basch és köre Bleyer idején még mérsékelt maradt, s csak később képviselt radikálisabb és *völkisch* orientációt, hiszen a döntést arról, hogy a húszas évek tevékenysége nem volt eredményes, és éppen ezért hatékonyabb kisebbségteremtésre van szükség, Bleyer éppen ezekkel a fiatalokkal együtt hozta meg. Végül a birodalmi német látogatók tapintható jelenségét mutatja be a szerző, mint olyan újabb intézményt, amely hatással volt arra, hogy a meglátogatottak miként éljék meg németiségüket.

Swanson interpretációja szerint a harmincas években ért a csúcra a nemzetiségi lét és a német népközösséghez való tartozás közötti harc, melynek eredményeként a németiség a magyar nemzethez tartozó német nemzetiség állapotából az össznemzetiséghez való tartozás felé vette az irányt. Kétségtelen, hogy ebben a relációban megkerülhetetlen volt az „etnikai védelem új korszaka”, s a korábbiakhoz képest érzékelhetően emelkedett a birodalmi jelenlét, de ahhoz, hogy ez lehetséges kötődési pont és ekként hatásos lehetett, szükség volt arra is, hogy ez már a 19. század végétől ismerős jelenség legyen. Kérdés ugyanis, ha ez teljesen új elemként jelentkezik a harmincas években, képes lett volna-e betölteni azt a szerepet, mint amit betöltött. Vélhetően nem. Bár a szerző ebben az alfejezetben a birodalmi gondoskodás korábbi időszakát is bemutatja, elsősorban a Stresemann-korszakot, de korábbra nem vezeti vissza ezt a történetet. Az is kérdéses – mint már utaltunk rá –, hogy az egyházak a harmincas években váltak-e olyan aktorokká, melyek a magyar nemzetépítés szolgálatába állva

közreműködtek a magyarosításban. Érdekesen láttatja Swanson viszont azt a körülményt, amire általában csak a németek vonatkozásában szoktak utalni: miközben a magyarországi németek – főleg a „kisebbségcsinálók” – magukévá tették a német népközösséghez való tartozás gondolatát, ami egyre inkább – függetlenül a nemzetiszocializmus beszüremkedésétől – a különlegesség, a rendkívüliség érzületét hívta életre, addig hasonló folyamatok mentek végbe a magyar nemzetfelfogásban is. Gömbös Gyulával és elsősorban a népi írók intenzívebb szellemi „termelésével” egyértelművé vált, hogy a szintén „különleges”-sé váló magyar nemzetnek a németek nem lehetnek tagjai, legalábbis úgy nem, ha közben intenzíven németek szeretnének maradni.

A „népiség győzedelmeskedése” két rövid néprajzi jellegű alfejezettől eltekintve a *Volksbund*-időszak története, következésképpen itt sokkal inkább dominál a politikatörténeti megközelítés. Mivel a *Volksbund* valóban a politika porondján küzdött, és a német lakosság is jelentős részben politizálódott, hiszen mégis csak ez volt a politikai mobilizáció fő időszaka, ez adekvát perspektívaváltás, jöllehet a túl sok szimplán reprodukált eseménytörténet – amit azonban lokális példák mégis érzékletesebbé tesznek – a könyv leghosszabb fejezetében háttérbe szorítja annak feltérképezését, hogy ezt a turbulens időszakot miként élték meg a németek a Népművelődési Egyesület szakadásától a negyvenes évekig.

A németnek lenni kérdés vizsgálatában ugyanis nem kerülhető meg a *Volksbund* tevékenysége, annak kérdése, hogy mennyiben volt ez kontinuos szervezet, s persze, hogy mennyire volt nemzetiszocialista. Miközben a szerző az utóbbi kérdést itt vizsgáló körülményként helyezi a kérdésfelvetések sorába, nem jár el következetesen, hiszen eddig a pillanatig minden korábbi előforduláskor minden kétely nélkül minősítette nemzetiszocialista szervezetnek a *Volksbundot*, ahogy alig több mint egy ol-

dallal később is. A megszólaltatott kortárnál viszont azt láttatja, hogy ők a szervezet kulturális oldalát emelték ki, legalábbis erre emlékeztek (függetlenül attól, hogy mire nem akartak emlékezni). Végül azonban mégis eljut ahhoz a fontos megállapításhoz, hogy nem rendelkezünk evidenciával arról, hogy a németek miként fogták fel a nemzetiszocializmust, illetve mindez különbözött-e attól, amit közvetítői szándékoltak vele, és inkább csak Németország megtestesítőjét látták-e benne. Ezzel a következtlen szóhasználat (hol nácinak nevezi a *Volksbundot*, hol nem) azonban nem szűnik meg a továbbiakban sem.

A könyv a *Volksbund* energikus, sokszor agresszív gyakorlatát sem kerüli el, bemutatva a *Volksbund*-„terror”, de közben nem foglalja a *Volksbundot* ért hasonló jelenségekkel, jöllehet ez a több résztvevős (*Volksbund*-hívek, *Volksbund*-ellenzők, passzívok, hatóságok, magyarok, más népek), kölcsönös adok-kapok talán a legnagyobb válságot idézte elő abban, hogy ilyen körülmények hatására hogyan lehetett németnek lenni, s így az ingadozás is érthető jelenség volt. A *Volksbund* pedig ugyanolyan türelmetlen volt a be nem lépőkkel, a más szervezetkbe (KALOT, Hűségmozgalom) lépőkkel szemben, mint azok, illetve a hatóságok voltak vele szemben.

Bár a *Volksbund* gyakorta maga is sodródott az eseményekkel, és valóban több mindent adaptált Németországból (külsőségek, ünnepek, szokások), melyek esetében nem volt meg a kellő tapintatosság, hiszen ezekre a németiség megtartására, de még Németországhoz kötéséhez sem lett volna szükség, azt azonban nem állíthatjuk, hogy „a *Volksbund*-tagok szükségét látták nemcsak a magyar világ, hanem a rurális, premodern világ felszámolásának”. (271. old.) Ha a *Volksbund* így tett volna, semmi esély nem lett volna a németiség megszólítására, s a *Volksbund*-tagok jelentős része is ennek a tradicionális világnak a fenntartását preferálta, ezt várta magától a *Volksbundtól* is, hiszen ez számára jóval erősebben testesí-

tette meg németiségét, mint csupán egy szervezet. Erre nem bizonyíték a templomkerülés ösztönzése, hiszen ezt az egyházak magyarosító hatásának leküzdésére hirdette a *Volksbund*. Valójában ellentétbe került a németek tradicionális világa, illetve a *Volksbund* generalizáló és központosító, uniformizáló törekvése, amelynek révén a németiség megélésének uniformizált, *völkisch* módozatát tartotta egyedül elfogadhatónak.

E fejezetben kapott helyett a trianoni sokk kiváltotta identitásváltás vizsgálata is, de valójában a cím és a tartalom nem fedik egymást. Egyrészt itt Swanson az előző fejezetben tárgyalt magyar különlegességet tematizálja tovább a harmincas évek kapcsán, ami nem annyira identitásválság, hanem inkább a magyar identitás új elemmel való bővülése. Másrészt az igazi identitásválság éppen a béke miatt már a húszas évek elején jelentkezett, aminek nem utolsósorban az volt a következménye, hogy a nem magyarul beszélő lakossággal szembeni magatartást egy újabb Trianon elkerülésének képzete határozta meg. Vélhetően célja, a határrevízió témájának felvezetésére került ez az alfejezet erre a helyre.

A negyvenes években a „népiségi turizmus” új vonulataként jelent meg a birodalmi gyerekek – többek között – Magyarországra történő kimenekítése, üdültetése az egyre szaporodó szövetséges bombázások elől (*Kinderlandverschickung*). A *Volksbund* minden követ megmozgatott, hogy ezek a gyerekek – akiket részben családoknál, részben táborokban helyeztek el – német falvakba érkezenek. Nem véletlenül, hiszen ettől is azt várták, hogy a lehető legintenzívebb kapcsolat jöjjön létre a birodalmi gyerekek és a magyarországi német fiatalok között. Így ez a jelenség valóban megkerülhetetlen, ha a németiség hovatarozását vizsgáljuk, a szerző is külön alfejezetet szánt a kérdésnek. A birodalmi német jelenlét minden korábbinál tapinthatóbbá tette a birodalmat, így elhamarkodott – pusztán fényképekre alapozva – úgy értékelni ezt, hogy nem nagyon létezett kontakt a he-

lyi lakossággal. A szerző ezt az állítását azután azonnal finomítja a meginterjúvott személyektől származó információkkal, akik éppen ennek ellenkezőjére emlékeztek, s ezt igazolják e sorok írójának saját kutatásai is.

Az antiszemitizmus, a holokausztban való közreműködés kérdése – melyeket a magyarországi németiség történetével foglalkozó munkák általában nem tematizálnak külön –, ebben a könyvben szintén a németiség megélésének alakítóiként jelennek meg. Különösen úgy, hogy sok német faluban éltek zsidók, s a németek közül vélhetően számosan voltak, akik magukat nemzetiszocialistának vallották, így annak rasszista nézeteit is elfogadták. A szerzőnek láthatóan törekvése lenne, hogy a magyarországi németiség zsidókhöz és a zsidók elleni verbális, jogi és fizikai atrocitásokhoz fűződő viszonyának feltérképezésével ne álljon be az áldozati narratívát követők sorába, mely a zsidók mellett éppen a későbbi elűzésük miatt a németeket is áldozatnak állítja be. Az eddigi hiányos kutatások miatt ezt nem tudja megtenni. Csak arra vállalkozik, hogy leltárszerűen számba veszi az eddigi szerzők (Tilkovszky, Spannenberger, Seewann, Gati) eredményeit, s burkoltan kritizálja azokat, akik nem tartják nemzetiszocialistának a *Volksbundot* vagy a németeket. Így nem tehet mást, mint példákat idéz antiszemita szólamokra és megnyilvánulásokra, a helyzet német megszállás utáni romlására, de végtére is nem tud válaszolni a feltett kérdésekre. Nem mondhat mást, mint az eddigi kutatók: a helyzet faluról falura és személyről személyre más és más volt.

A könyv utolsó fejezete az 1945 és 1993 közötti periódust mint a kisebbségi léthez való visszatérés időszakát mutatja be, melyvel kapcsolatban azonnal felmerül az emberben, hogy lehet-e ezt a majd ötven évet egy korszakként kezelni, illetve valóban újra kisebbséggé vált-e ebben az időszakban a németiség. A fő kérdés ugyanis az, hogy met-től célszerű kisebbségnek nevezni e csoportot. (A fejezet közepén Swanson maga is

„néma generációról” beszél.) A teljes jogszfosztottság idején bizonyosan nem – erre inkább a kisebbségrombolás cím lenne megfelelő. Talán az ötvenes évek közepétől, amikortól újra működtek német iskolák, német sajtó, német szervezet? Bár mindezek a párt „adományát” képezték is a németek számára. Vagy inkább a hetvenes évektől, amikor is – nyilván továbbra is a párt ellenőrzése mellett – megjelentek alulról jövő kezdeményezések? A fejezet végén Swanson maga is „a kisebbség újjáépítése” címmel látja el az ezt részletesebben tagláló fejezetet, így végül maga is állást foglal e korszakolási dilemmában.

Mindazonáltal ez a fejezet, miközben elbeszéli a háború utáni megpróbáltatások történetét, az eddigi fejezetekhez képest – érthetően – jóval nagyobb számú visszaemlékező gondolataival teszi élővé az egyes események eddig is ismert vonulatait. Ennek ellenére sokkal nagyobb hangsúly esik arra, hogy mi történt, mintsem arra, hogy miként élték meg mindazt az érintettek. Érdeemes lett volna arra is utalni, hogy némely tekintetben továbbra is folytonosság állt fenn a magyarországi kisebbségpolitikában, de még inkább a kisebbségekről való gondolkodásban. Ennek lett eredménye az is, hogy a németek elűzése mint gondolat már rég jelen volt a közgondolkodásban, de 1945-ig intézkedések nem születtek. Ugyanakkor Magyarországot mégiscsak megkülönböztette Lengyelországtól és Csehszlovákiától az, hogy itt nem került sor „vad elűzésekre”, miközben a térség etnikai kevertségének megszüntetését az amerikaiak és britek is szükségesnek vélték, s terveket is kidolgoztak erre, de a megvalósítástól visszariadtak, illetve hagyták, hogy a Szovjetunió uralta területeken részben megvalósuljon. S ha a szerző a megnevezésekre is kitér, fontos szempont az is, hogy a szándékok szintjén valóban „elűzés”-nek nevezhető a magyarországi németiségnek ez a drámája, a gyakorlati megvalósítás viszont mégis csak rendezettebb és humánusabb volt – még ha történetek is kilengések.

A könyv figyelembe veszi a modernizációt, a gazdasági struktúra radikális változását, az urbanizációt stb. mint a kisebbségi létet befolyásoló körülményeket, melyek a rurális magyarországi német társadalom átstrukturálódását is magukkal hozták, ami alapvetően megnehezítette az újjáépítést. Azt az újjáépítést, amit Swanson a kilencvenes évek közepére bekövetkezettként nyugtáz. Kétségtelen, hogy a hetvenes évek kulturális újjáéledésével, a nyolcvanas évek „történelemrevíziójával”, a németországi kapcsolatok élénkülésével elkezdődött egyfajta *ethnic revival*, és ezzel együtt a német nyelv is felértékelődött, de azzal nem nagyon lehet egyetérteni, hogy újra a német identitás megkerülhetetlen részévé vált volna, hiszen azt sokan már nem birtokolták. Nem véletlenül vélte úgy az idősebb generáció, hogy a nyelvvel együtt elveszett a népiesség is, mert akkor még nem látszott, hogy az elvesző nyelvjárások helyére mára a sztandard német nyelv léphet, még ha nem is úgy, mint akár jó pár évtizeddel korábban. Azonban ezt is a hetvenes-nyolcvanas évek kezdeményeire alapozva leginkább az 1993. évi kisebbségi törvény adta keretek között megvalósuló, alulról építkező „kisebbségteremtés” tette lehetővé.

Swanson jól tudja, hogy nem egyedülként van a zsebében a bölcsek köve, nem gondolja, hogy az ő története az egyedül objektív és elfogadható. Éppen ellenkezőleg: ez az ő kiváló stílusban, magával ragadó módon megírt története az egyik történet a magyarországi németekről, amely multiperspektivikusságával, a kutatás eddigi eredményeinek újszerű értelmezésével szemlélteti a magyarországi németek önazonosságának megkonstruálódását, annak különféle koloratúráival, mely a belső megélés és a külső hatások közepette fejlődött. Ebben a folyamatban pedig mindenkinek belső és külső konfliktusok és küzdelmek révén egyénileg kell ráatalálnia a belső egyensúlyra, miközben a környezet gyakran elvitatta és elvitatja ennek jogát még a mai napig is, főként ha az így megkonstruált ho-

vatartozás nem teljesen kongruens a környezet(ek) elvárásaival. Ezeknek az árnyalatoknak fő szintjeit összegzi idézetekkel szemléletesebbé téve a kötet végén a német őshaza emlékezetétől, az egységesülő csoportidentitáson és a németiség különlegességén át az 1945 utáni korlátozott létig. Fenti gondolataink e gondolati séma alapul vételével leginkább e modell további finomításához kívántak szempontokat felvonultatni.

Nagyon öröndetes, hogy ez a történet megszületett, remélhetőleg születnek mások is, s mind ez, mind pedig azok segítenek abban, hogy több prizmán keresztül élesedjen a kép a magyarországi németek „nehéz” hosszú huszadik századáról.

VITÁRI ZSOLT